

Cseh Gergő Bendegúz

Megsemmisülnek-e maguktól is az állambiztonsági iratok? Egy nemzetközi állományvédelmi konferencia tanulságai

Az 1990 előtti állambiztonsági iratok hiányosságáról, megsemmisítéséről, rendszeres és kampányszerű selejtezéséről számos, javarészt közvetett forrásokra és következtetésekre alapozó publikáció jelent meg az elmúlt években.¹ Az érintett iratokat s rajtuk keresztül a történeti megismerés, valamint az információs szabadság érvényesülésének lehetőségét ugyanakkor nem kizárólag az egykori állambiztonsági szervek önmentő akciói vagy a mindenkorai politikai avagy üzleti érdekek fenyegették, fenyegetik. A 20. századi levéltári iratok többségének megmaradását ugyanis egy, a korabeli papírgyártás technológiája által szándéktalanul elhelyezett időzített bomba is veszélyezteti. Ezt a „bombát” pedig nem hatástalaníthatta a politikai rendszerváltás, de még a szakszerű elhelyezést és kezelést biztosító állami szaklevéltár 1997-es megalakulása sem. Ezen iratok többségének hordozója ugyanis rendkívüli savassága, vagyis alacsony pH-értéke következtében – sürgős beavatkozás nélkül – fokozatos, de biztos pusztulásra van ítélve. A veszély nem kizárólag az állambiztonsági iratanyagot fenyegeti, hiszen a 19. század végén és a 20. század nagyobb részében keletkezett, több tíz-, sőt százezer iratfolyóméternyi, történeti értékű levéltári – s tegyük mindjárt hozzá: könyvtári, kéziratári – anyag hordozója egyaránt hasonló, vagy az őrzési körülményektől függően még komolyabb fenyegetettségnek van kitéve. Túlzás nélkül állapíthatjuk meg, hogy mindez a mai hazai és nemzetközi levéltárügy egyik akut, és mielőbbi megoldást, kezelést követelő problémája. Ennek tudatában és saját iratanyagának ismeretében alakította ki a Történeti Levéltár komplex állományvédelmi programját 2006-ban, melynek sarkalatos eleme lett a veszélyeztetett állapotú iratok tömeges savtalanítása is.² Az ún. Norvég Alap által támogatott program tanulságait ismertető, valamint az ezzel kapcsolatos hazai és nemzetközi tapasztalatokat áttekintendő, a Történeti Levéltár 2010 szeptemberében egynapos konferenciát szervezett.

A rendezvény szervezői többes célt tűztek ki maguk elé: a papír savasodásának kémiája és fizikája, illetve a probléma gyakorlati kezelése mellett az ez irányú hazai és nemzetközi tapasztalatokat, valamint a finanszírozási lehetőségeket is át kívánták tekinteni, ezenkívül pedig bemutatták a Történeti Levéltárban működő komplex állományvédelmi programot is.

Őfelsége belga-kongói levéltárának égetése Brüsszelben és az 1956 utáni megtorlások peres iratanyaga, *A katedrálisok kora* és az Auróra, Georges Duby és Tzvetan Todorov egyaránt „színre lépett” a Történeti Levéltár főigazgatójának nagy ívű megnyitó beszédében, a példák sora illusztrálta az alig elmúlt évszázad forrásainak jelentőségét és megőrzésük, restaurálásuk elengedhetetlen voltát. A rendezvényen jelen lévő levéltárosok és történészek kétségkívül osztották az előadó azon óhaját, hogy a konferencián tárgyalt módszerekkel megőrzött források történeti távlatba kerülve jelentsenek majd tápanyagot a jövő Georges Dubyjének, *A katedrálisok korához* hasonló szintéziseknek.

Az iratok savasodásának problémája – mint az Kastaly Beatrix, az Országos Széchényi Könyvtár korábbi főrestaurátorának előadásából is kiderült – alapvetően a gépi papírgyártás tömegessé válásától és a korábbi kézzel merített papírok előállításánál használt alapanyagok lecserélésétől eredeztethető. A 19. század második felétől ugyanis a gépi papírelőállítás során alkalmazott facsiszolat, illetve az enyvezéshez használt fenyőgyanta együttesen savas kémhatású közeget alakított ki az alapanyagban, melynek hatását idővel a savas és oxidáló légszennyező gázok következtében keletkező kénsav és kénsav is növelte, illetve növeli jelenleg is. Az így létrejövő szerves és szervetlen savak okozzák idővel a papír sárgulását, barnulását. Ez önmagában egy bizonyos határig pusztán esztétikai romlásnak is tekinthető, a savasodás azonban radikálisan rontja a papír

rugalmasságát, ami így fokozatosan elveszíti hajtogatási szilárdságát, töredezetté válik, esetenként önmagától is darabjaira hullik. Aki próbált már a 20. század első harmadában vagy akár az ötvenes években keletkezett újságot lapozgatni, pontosan érthette, milyen veszélyekről beszélt előadásában Kastaly Beatrix. Akinek hasonló személyes élményben még nem volt része, a prezentációban vetített és az előadó által szándékoltnan elrettentő hatású, porladozó, pusztuló levéltári és könyvtári anyagokat ábrázoló képek győzték meg. A fatartalmú papíryanagok állagromlásának mértékét illusztrálандó érdemes egy statisztikai adatot kiemelni az előadásból: e papírok gyártásuk után 30–60 évvel már a semleges 6-7 körülihez képest 2-4 közötti pH-értéket mutatnak. Ez a radikális változás pedig akár az anyag rugalmasságának, hajtogatási szilárdságának 90%-os csökkenését, tehát szinte teljes megszűnését eredményezheti. A pótolhatatlan levéltári iratok állapotromlásának megállítása tehát minden, e közös kultúrkinccs megőrzésében érdekelt és érintett szakembernek – restaurátornak, levéltárosnak, történésznek – evidens feladata és kötelessége. Ahogy egy előadasközi beszélgetés során az egyik hazai levéltári vezető megjegyezte: aki ennek a problémának a súlyát nem érzékeli, az nem érti, miről szól a mai levéltárügy.

Szerencsére sokan vannak, akik értik, miről is szól a mai levéltárügy, hiszen a fent vázolt problémák kezelésére, az iratok egyedi vagy akár tömeges savtalanítására számos megoldást dolgoztak ki az elmúlt évtizedekben. Ezek közül Kastaly Beatrix ismertette is a legfontosabb technológiai módszereket: az ún. Papersave eljárást (melynek során nem vizes alapú, szerves oldószerrel kezelik az iratokat), az ún. bückebergi metódust (mely vizes oldatba merítve semlegesíti a savas papírokat, és egyúttal meg is erősíti azok alapanyagát), valamint a Bookkeeper és CSC Booksaver módszereket (melynek során a szilárd formájú hatóanyagot szerves oldószerben eloszlatva permetezéssel, bemeztéssel vagy elárasztással juttatják a papír felületére). Ezen technológiák közül a hazai gyakorlatban a bückebergi elven működő tömeges savtalanítás debütált már korábban sikerrel: a Neschen cég által kifejlesztett berendezés próbaüzemét egy 2007-ben lezárult átfogó hazai vizsgálat³ is eredményesnek, bár meglehetősen költségesnek⁴ minősítette.

Meddig vár(hat)unk még a levéltári iratok tömeges savtalanításával? A Magyar Országos Levéltár korábbi főrestaurátorának, Albrechtné Kunszeri Gabriellának előadascímű választott, távolról sem költői kérdése mottóul is szolgálhatott volna a nemzetközi konferenciához. Hogy a kérdést az előadó sem szánta költőinek, mi sem példázza jobban, mint hogy prezentációjának egy diáján folyamatosan villogó dinamitköteggel illusztrálta az iratokat fenyegető, korábban emlegetett „időzített bombát”. Az 1860-as évek és a 20. század utolsó évtizede, tehát mintegy százhusz év alatt keletkezett hihetetlen mennyiségű savas iratanyag megmentéséhez a Lajtán túl már az 1970-es években hozzákezdtek: az úttörők az Egyesült Államok, Németország, Franciaország és Hollandia voltak, de ma már hasonló programok működnek Spanyolországban, Olaszországban, Svájcban, sőt Lengyelországban és Oroszországban is. A probléma hazai méreteit érzékeltetendő érdemes idézni egy 2002–2003-ban készült felmérés eredményét. Ennek tanulsága szerint a Magyar Országos Levéltárban vizsgált iratanyag mintegy 65%-a volt közepesen vagy súlyosan savas. Bár az idézett vizsgálat nem terjedt ki a megyei és egyéb levéltárak állományára, megalapozott lehet a becslés, mely szerint az ily módon veszélyeztetett iratok mennyisége Magyarországon a kétszázézer folyómétert is elérheti. Ez a szám – tekintetbe véve, hogy sok megyei levéltárnak vannak még komoly „kintlévőségei”, vagyis „levéltárérett”, de egyelőre elhelyezni nem tudott iratanyagai a tanácsai korszakból – minden bizonnyal jelentősen emelkedni fog a jövőben. A legfrissebb felmérések ráadásul még tovább rontják a képet, hiszen ezek tanúsága szerint az Országos Levéltár állományának az idő előrehaladtával mind nagyobb hányada van kitéve ennek az önpusztító folyamatnak. Több tíz vagy száz kilométernyi levéltári iratot még a leghatékonyabb tömeges savtalanítási eljárással sem lehet eredményesen kezelni, ezért ebben a tekintetben különös jelentőséggel bír a minden levéltáros számára legkomolyabb szakmai kihívást jelentő feladat, az iratok értékelése. Az intézményi állományvédelmi stratégiába illeszkedő savtalanítási modell kialakításakor a leggondosabb mérlegelést követeli meg annak eldöntése, hogy mely

iratokat, mely irategyütteseket kell és lehet ezen eljárásnak alávetni. Mint azt az előadók közül többen is felvázolták, ezeket a döntéseket alapvetően az iratok levéltári/történeti értéke, az adathordozó fizikai állapota, és az adott dokumentum vagy sorozat iránt megnyilvánuló kutatói, társadalmi érdeklődés kell hogy meghatározza. (Ez utóbbi szempont tekintetében meg kell jegyeznünk, hogy a majdani társadalmi érdeklődést akár meg is előlegezheti a levéltáros annak az információnak a birtokában, mely egyelőre egyedül neki, az irat őrzőjének áll rendelkezésére.)

Mivel az iratok tömeges savtalanítása meglehetősen költséges eljárás, a konferencia lehetőséget nyújtott egy konkrét pályázati forrás, az ún. Norvég Alap tevékenységének bemutatására, illetve képviselőjének bemutatkozására is. Norvégia budapesti nagykövete, Siri Ellen Sletner asszony a konferencia idején épp Békéscsabán avatott egy szintén a Norvég Alap által támogatott kulturális központot, így a rendezvényen Polgár Tamás, a norvég követség munkatársa adott átfogó tájékoztatást a Történeti Levéltár állományvédelmi programját is támogató alap működéséről, céljairól, valamint az általa finanszírozott kulturális projektekről. Az EGT⁵ és a Norvég Finanszírozási Mechanizmus eredetéről és történetéről szóló áttekintés korántsem bizonyult haszontalannak, hiszen első pillantásra kétségkívül felfedezhető némi ellentmondás abban, hogy éppen Norvégia finanszírozza a magyar állambiztonsági iratanyag megmentését. Természetesen a norvég finanszírozási mechanizmus is a kölcsönös érdekeken alapul, hiszen annak érdekében, hogy a két ottani népszavazás eredményeként az Európai Uniót kívül maradt skandináv ország is kvázi belső tagként léphessen fel az unió belső piacán, igen jelentős összeggel, az elmúlt öt éves időszakban körülbelül egymilliárd euróval támogatta az újonnan csatlakozott tagállamok társadalmi és kulturális felzárkóztatását. (Ezzel a hozzájárulással Norvégia lélekszámarányosan az egyik legnagyobb nettó befizető az unió közös kasszájába.) Ennek a keretnek a terhére költhettek el hazai intézmények és civil közösségek mintegy 135 millió eurós támogatást az elmúlt fél évtizedben különböző kulturális projektekre. A program döntéshozóinak bevallott célja olyan programok támogatása, melyek egyébként értékmentő vagy értékteremtő voltak ellenére sem kapnak hazai támogatást. Nyilván nem véletlen, hogy a kilenc fő témakörből messze legtöbb pályázat az „európai kulturális örökség megőrzése” című kategóriában érkezett. Norvégia – valamint a további donor államok, Izland és Liechtenstein – támogatásában 2010 után is reménykedhetnek az apadó támogatottságú hazai kulturális intézmények, hiszen nemrégiben az elkövetkező öt évre újabb 150 millió eurós finanszírozásról született megállapodás.

A levéltári, könyvtári anyag savasodásának és savtalanításának elméletét és eddigi hazai gyakorlatát bemutató előadások mellett a Történeti Levéltár közép-európai társintézményeinek meghívott képviselői is beszámoltak a témára vonatkozó tevékenységükről, eredményeikről és/vagy ez irányú további terveikről.

A varsói Nemzeti Emlékezet Intézete (IPN) képviselőjében Maciej Wójcicki ismertette a magyarországinál egy nagyságrenddel nagyobb intézmény⁶ problémáit és iratainak állapotát. Egy korábbi felmérés szerint az IPN által kezelt mintegy 87 km mennyiségű levéltári anyag jelentős része komolyan ki van téve a savasodás veszélyének, mivel pH-értékük 3,5 és 4,5 közötti. A legveszélyeztetettebb iratok hagyományos, manuális restaurálása szerény becslések szerint is évtizedekig tartana, és milliós költségekkel járna, ezért pár éve Varsóban is a tömeges savtalanítás mellett döntöttek. A lengyel kormány, a jelentősebb könyvtárak és levéltárak összefogásával átfogó vizsgálat zajlik a fenyegetett iratok felmérésére, ezzel párhuzamosan viszont az IPN-ben már évek óta Neschen C-900-as berendezéssel, az ún. bückeburgi eljárással folyik az állambiztonsági iratok savtalanítása is. Az eredeti iratok további kímélése érdekében a lengyel levéltárosok a savtalanítandó iratok egyidejű mikrofilmezését és digitalizálását is folytatják, ami kétségkívül egyszerre biztosítja majd a dokumentumok hosszú távú megőrzését (mikrofilm) és könnyebb hozzáférhetőségét (digitális példány). Az előadó olyan – minden digitalizálást folytató levéltár esetében felmerülő – alapkérdést is felvetett, mely szerint az iratok biztonságos megőrzése ezután

megkövetelné a digitális másolatok használatát a napi kutatótermi gyakorlatban. Ennek következetes bevezetése azonban nem csak a Visztulán kell még sok víznek lefolynia.

A berlini Stasi-levéltártól (*az egykori NDK Állambiztonsági Szolgálati Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott Hivatala*, BStU) Andreas Petter osztotta meg gondolatait, vagy inkább a német kollégák tapasztalatlanságának tapasztalatait a hallgatósággal. A több mint száz kilométernyi levéltári anyagot és a mintegy 39 millió darabos nyilvántartási kartonrendszert kezelő intézményben alapvetően az iratanyag bősége, valamint a rendezetlen iratok meglepően magas aránya képezi akadályát a tömeges savtalanítási program beindításának. (A sokak által és sokszor példaként emlegetett német állambiztonsági levéltár rendezetlen, gyakorlatilag ismeretlen tartalmú iratainak hatalmas mennyiségéről sok szakmai rendezvényen beszámoltak már a német kollégák. Ez az említett arány azonban újra és újra meglepheti mindazokat, akik az egykori szocialista politikai rendőrség iratnyilvánosságáról szóló ideális berlini megoldásról közvetítő híradásoknak feltétel nélkül hitelt adnak.) Az említett okok miatt a berlini BStU munkatársai egyelőre egy kísérleti modellt próbálnak felállítani, melyben felméri a savasodás által veszélyeztetett iratanyagaik mennyiségét, majd azok történeti értéke, egyedisége, valamint a károsodás mértéke alapján előzetes szelekciót végeznek. A feladat nagyságához mérhető pénzügyi források híján jelenleg külső támogatót keres a BStU is: egyfelől pályázati úton, másfelől más intézményekkel vagy üzleti vállalkozásokkal együttműködve. Andreas Petter előadásának nyomatéka az iratértékelés, a szelekció és az előkészítés kardinális szerepére esett, ami az őrzött iratok mennyiségének és a feldolgozottság arányának ismeretében nemcsak szakszerű, de feltétlenül célszerű megközelítésnek is tekinthető.

Sok tekintetben külön úton járnak a szlovák nemzeti levéltár restaurátorai és levéltárosai, s ez az út nem kevesebb tanulsággal járt a hallgatóság számára, mint a német útkeresés. A bückebergi Neschen-eljárás hatékonyságának – saját összehasonlító vizsgálatokon alapuló – elismerése mellett az ottani szakemberek igyekeznek saját eljárás módokat kialakítani, vegyszereket és berendezéseket előállítani, sőt ezeket szabadalmaztatni is. Minderre egy, a Szlovák Műszaki Egyetem Vegyészeti Kara által koordinált átfogó program keretében kerül sor, melynek során a levéltári és könyvtári szakértőkkel kiegészült kutatócsoport már számos eredményről is beszámolhatott a konferencián. Ezek egyelőre egy saját kutató- és oktatóközpont létrehozását, a papíryanagok savasodásának vizsgálatával kapcsolatos mérési sztenderdek kialakítását, saját szabaddalmi kérvények beadását, valamint egyedi építésű savtalanító berendezés összeállítását jelentik, de nyilvánvalóan ezekre az alapokra a jövőben komoly országos savtalanítási projekteket lehet építeni. Ez utóbbira szükség is lesz, hiszen Zuzana Szaboova és Alena Makova előadásának egyik fontos információs hozadéka volt, hogy a Szlovák Nemzeti Levéltár iratanyagának mintegy 75%-a abból az időszakból – az 1850-es évektől számított mintegy százharminc évből – származik, amikor a papírgyártás technológiája a legrosszabb állapotú alapanyagokat eredményezte.

A prágai állambiztonsági levéltártól (ABS) Martin Kostlan és Michal Šrůtek mutatta be intézményük küzdelmét a papírokat pusztító savasodással. Bár a cseh savtalanítási program viszonylag új keletű – az erre létrehozott speciális műhelyt 2009 decemberében nyitották meg Prága külvárosában –, az előadás mégis számos tanulsággal szolgált. Az általánosan elfogadott bückebergi metódust ugyanis Prágában egy másik eljárással, a Bookkeeper-módszerrel kombinálva alkalmazzák. Ez utóbbi révén – minthogy kevesebb fizikai kontaktusnak teszi ki az iratokat – lehetővé válik olyan dokumentumok tömeges kezelése is, melyek felülete, információhordozó rétege instabil, így a Neschen-eljárással járó „fürdetésnek” nem tehető ki. A prágai állományvédelmi szakemberek által ismertett eljárások, felhasznált eszközök és vegyi anyagok különösen ismerősek voltak a Történeti Levéltár munkatársai számára, hiszen a két intézmény között az elmúlt években szoros, személyes konzultációkkal és kölcsönös látogatással gazdagított szakmai kapcsolat alakult ki.

Az elméleti előadások és a savtalanítás gyakorlatát ismertető prezentációk után a rendezvény hallgatói megismerkedhettek a levéltári iratok tömeges savtalanítására alkalmas Neschen-berendezések forgalmazójának, a prágai székhelyű CEIBA-társaság üzleti ars poeticájával és forgalmazott termékeivel is.

A délutáni szekcióban a Történeti Levéltár munkatársai, Bikkiné Balsai Jolán és jómagam ismertettük az intézmény komplex állományvédelmi programjának működését, finanszírozási modelljét és jövőbeni terveit, illetve konkrétabban is a veszélyeztetett levéltári anyag tömeges savtalanításának gyakorlati megvalósítását. Az előadások után a meghívott vendégek a levéltár épületében megismerkedhettek az állományvédelmi program egyes lépéseivel: az előkészítéssel, a digitalizálással, a restaurálással, valamint az ún. bückebergi eljárással zajló tömeges savtalanítással is.

A konferencia utólagos mottójául választott kérdésre – nevezetesen, hogy meddig várhatunk még a levéltári iratok tömeges savtalanításával – a rendezvény szervezői és előadói megpróbálták mindjárt választ is adni. A restaurátorok és állományvédelmi szakemberek szerint semeddig, hiszen a probléma pótolhatatlan levéltári értékek közvetlen pusztulásával fenyeget. A helyszíni tapasztalatok pedig bizonyították, hogy mind a működőképes és eredményes technológia, mind pedig egy üzemszerűen bejáratott munkafolyamati modell is rendelkezésre áll már hazánkban.

A jövő kérdése most már elsősorban az, található-e elegendő pénzügyi forrás ennek, vagy egy ehhez hasonló modellnek a fenntartására, és ezzel sok ezer folyóméternyi megsemmisülésre ítélt kulturális kincsnek a megmentésére. Az egynapos konferencia rendezőinek és résztvevőinek nem titkolt célja volt, hogy a levéltári szakma vezetői és a különböző pályázati források döntéshozói is tájékozódhassanak egy bő évszázad levéltári, könyvtári, múzeumi iratanyagának megmenthetőségéről.

A konferencia hozadékaként néhány általános, szinte minden előadóban és hallgatóban megfogalmazódott következtetést feltétlenül érdemes megemlíteni vagy pusztán megismételni. A levéltári iratok savasodással járó állagromlása és pusztulása az egyik legkomolyabb szakmai kihívás, mellyel a 21. század elején a hazai és nemzetközi levéltáros társadalomnak szembe kell néznie. Azt a valamivel több mint egy évszázadban keletkezett hihetetlen mennyiségű iratanyagot fenyegeti ez a veszély, mely a hivatali irattermelés exponenciális növekedésének időszakában jött létre, s így a levéltárak összes őrzött állományának jelentős hányadát érinti. Hagyományos módszerekkel ez a probléma kezelhetetlen, a pusztulás sebességével és méreteivel a manuális restaurálási eljárások nem vehetik fel a harcot. A levéltári és könyvtári anyagok tömeges savtalanítására számos megoldás született, ezek közül a kiterjedt szakmai vizsgálatok tanúsága szerint a Neschen cég által kifejlesztett ún. bückebergi metódus az egyik legeredményesebb és leghatékonyabb.

Minden tömeges savtalanítási eljárás igen költséges, nagyobb levéltárak állományának teljes kezelésére a Lajtán innen és a Lajtán túl sincs elegendő pénzügyi forrás. Az anyagi erőforrásokban általában nem dúskáló közgyűjtemények együttműködésre, szoros szakmai kooperációra és a lehetséges külső erőforrások mind szélesebb körének bevonására predesztináltak. A veszélybe került levéltári anyagok mennyisége, valamint megmentésük költségei egyaránt arra szorítják az intézményeket, hogy a legalaposabb iratértékelés és a leggondosabb szelekció után mégis a lehető leghamarabb kezdjenek hozzá saját tömeges savtalanítási programjuk végrehajtásához. Minél nagyobb és minél szélesebb illetékességi körű egy adott levéltár, annál nehezebb és sokrétűbb ez a szelekciós feladat, mégis annál inkább rákényszerül annak következetes végrehajtására is.

Az eredményes savtalanítási programok lelke a szigorú kritériumok szerinti szelekció mellett az iratok alapos előkészítése, hiszen nehezen elfogadható ár lenne, ha az állományvédelmi beavatkozás következtében csökkenne az iratállomány rendezettségi szintje, vagy horribile dictu éppen ez az eljárás károsítaná a védendő állományt. A leggondosabban előkészített savtalanítási eljárás sem zárja ki az iratok fizikai mozgatásával és vizes oldatba merítésével járó kockázatokat, minden ilyen program elengedhetetlen része

kell tehát legyen a dokumentumok – akár mikrofilmes, akár digitális – másolatának előzetes (!) elkészítése. A mikrofilmezés a tartós megőrzés, a digitalizálás a könnyebb kommunikálhatóság eszköze, ideális esetben a kettő együttes alkalmazása biztosít minden szempontból hasznosítható másolatokat a levéltárak számára. Az egyszer előkészített, savtalanított, szükség esetén manuális módszerekkel is restaurált iratanyagot lehetőség szerint mielőbb ki kell vonni a napi használatból, s a kutatók számára olyan feltételeket kell biztosítani, melyek között ezen másolatok használati értéke megközelíti az eredeti dokumentumokéit.

A 2010 szeptemberében a Történeti Levéltárban rendezett nemzetközi konferencia résztvevői a fenti pontokban feltétlenül közös nevezőre jutottak. A továbblépéshez, a további hazai és nemzetközi kooperációhoz pedig mindez egyáltalán nem kevés. Újabb – s nem csak levéltári – „kutatásokat” igényel viszont a múlt mentésére már rendelkezésre álló technológiák működtetéséhez szükséges további fedezet előteremtése.

¹ Ezzel kapcsolatban lásd Baráth Magdolna: Az állambiztonsági iratok selejtezése, megsemmisítése (In *Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003*. Szerk. Gyarmati György. Budapest, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2004. 255–279.) című cikkét.

² A program szakmai beszámolója hozzáférhető a levéltár honlapján: http://www.abtl.hu/html/hu/_9_8_norveg.html (Utolsó letöltés: 2010. december 1.)

³ Ezzel kapcsolatban lásd *A magyar levéltári anyag savtalanításának modellezése. Szakmai beszámoló az NKA által támogatott 2213/121 számú projekt teljesítéséről.* (Magyar Országos Levéltár, 2006–2007.) című munkát.

⁴ A savtalanítási eljárás ára az akkor Magyarországon egyedülként működő Neschen-berendezésen 124,8 Ft volt laponként, melyhez átlagosan 50 Ft-os előkészítési költséggel kalkuláltak a vizsgálat résztvevői.

⁵ EGT: Európai Gazdasági Térség, az Európai Unió tagállamait, valamint Norvégiát, Izlandot és Liechtensteint magában foglaló gazdasági közösség.

⁶ Az egykori szocialista országok állambiztonsági levéltárainak működésével kapcsolatban lásd Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. (*Betekintő*, 2010/1. sz. <http://www.betekinto.hu/Default.aspx?cikkId=139> Utolsó letöltés: 2010. december 1.) című cikkét